

Janusz Adam Frykowski

Tomaszów Lubelski

Dzieje parafii unickiej pw. Kuźmy i Damiana w Kłatwach do 1875 roku

THE HISTORY OF THE SAINTS COSMAS AND DAMIAN UNIATE PARISH IN KLATWY UNTIL 1875

The history of the village of Klatwy, the seat of the Saints Cosmas and Damian Uniate parish, dates back to at least fifteenth century. In 1462, due to the incorporation of the Duchy of Belz into the Kingdom of Poland, the village of Klatwy became part of the Starosty of Tyszowce and as a royal village functioned until 1768 the first partition of Polish- Lithuanian Commonwealth, Klatwy was annexed by the Habsburg Empire, then it became part of the Duchy of Warsaw and following the joint resolutions of the Congress of Vienna it was given to Russia.

Originally, the village of Klatwy belonged to the Greek Orthodox Church and after the incorporation of Red Ruthenia into the Crown of the Kingdom of Poland come under the influence of the Latin Church, therefore, the inhabitants of that region were of dual rites, both Eastern Orthodox (then Uniate) as well as Latin Church.

Key words: parish, Orthodox church, endowment, paroch (parish priest), Uniates, utensilis.

Wprowadzenie

Dzisiejsze Kłatwy to wieś położona w środkowej części gminy Tyszowce, nad rzeką Huczwą, w powiecie tomaszowskim w województwie

lubelskim. Miejscowość ta ma bogatą historię, o czym świadczą ślady osadnictwa sięgające neolitu i odkryta niedawno osada rolników kultury lubelsko-wołyńskiej na terenie Kolonii Kłatwy¹. Pierwsza historyczna wzmianka o tej miejscowości pochodzi z końca XV stulecia². W związku z powyższym można się spodziewać, że miejscowość ma starsze korzenie, sięgające może nawet początków XV wieku. W okresie staropolskim Kłatwy położone były w ziemi bełskiej, która do 1462 roku tworzyła oddzielne księstwo podległe książętom z mazowieckiej linii Piastów. Po śmierci ostatniego z nich, Władysława II, ziemia bełska weszła w skład Korony jako odrębne województwo³. Po włączeniu księstwa bełskiego do Korony, Kłatwy weszły w skład dóbr królewskich. Wieś ta, razem z Perespą, Mikulinem i Przewalem, tworzyła niegrodowe starostwo, którego siedzibą były miasto Tyszowce⁴. Od I rozbioru Polski do 1809 roku wieś leżała w granicach monarchii austriackiej, następnie w wyniku powiększenia Księstwa Warszawskiego znalazła się w jego granicach i funkcjonowała tam do końca wojen napoleońskich. Kolejna zmiana przynależności nastąpiła w 1815 roku, kiedy to Kłatwy znalazły się na terytorium utworzonego na kongresie wiedeńskim Królestwa Polskiego, zależnego od Cesarstwa Rosyjskiego⁵.

Ze względu na to, że Kłatwy położone były w województwie i w powiecie bełskim, ich ludność poddana była oddziaływaniu dwóch funkcjonujących obok siebie diecezji: prawosławnej eparchii chełmskiej⁶ (po 1596 roku unickiej) oraz chełmskiej diecezji katolickiej obrządku

¹ J. Frykowski, E. i J. Niedźwiedź, *Dzieje miejscowości gminy Tyszowce powiat tomaszowski*, Tyszowce-Zamość 2008, s. 45.

² *Rex Andreae Czurylo de Sthoyenycze 1000 fl. hung. debit pro 24 iun. 1495 in praetorio castri Premisliensis reponere vel introductionem in oppidum Tyssowcze cum villis Mikulnycze e Klathwi dare se obliga*. Zob.: *Matricularum Regni Summaria*, t. II, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1905, s. 23.

³ Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1903, s. 226. *Źródła dziejowe*, t. XVIII, część I, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VII, część I, *Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1902, s. 20.

⁴ Szerzej na temat starostwa tyszowieckiego zob.: J. Frykowski, *Niegrodowe starostwo tyszowieckie w latach 1519-1768. Studium społeczno-gospodarcze*, Tomaszów Lubelski 2009.

⁵ Więcej na temat historii tej wsi zob.: J. Frykowski, E. i J. Niedźwiedź, *Dzieje...*, op. cit., s. 36-37.

⁶ A. Poppe, *Kościół i państwo na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968, s. 178; A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 r.*, Lublin-Chełm, 1999, s. 61; L. Bieńkowski, *Diecezja prawosławna*, [w:] R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz (red.), *Encyklopedia katolicka*, Lublin 1988, t. III, kol. 132; J. Mazuryk,

łacińskiego. Granice administracyjne obu diecezji niemal się pokrywały, więc zamieszkiwała ją na pewno ludność obydwu wyznań, a po 1596 roku – zarówno dwóch wyznań, jak i dwóch obrządków⁷.

Artykuł ukazuje dzieje nieistniejącej już parafii unickiej pw. Kuźmy i Damiana w Kłatwach od momentu pojawienia się informacji o niej w źródłach do 1875 roku, czyli do likwidacji unii na ziemiach Królestwa Kongresowego. Niestety, dzieje parafii w XVII wieku, w przeciwieństwie do XVIII i trzech ćwierci XIX stulecia, przedstawione są dość ogólnikowo ze względu na niedostateczną ilość materiałów źródłowych.

Historia
Kościoła

Powstanie parafii

Pierwsza informacja o świątyni prawosławnej w Kłatwach, pochodzi z rejestru poborowego z 1540 roku, w którym widnieje opodatkowany pop z tej wsi⁸. Kolejny zapis potwierdzający funkcjonowanie parafii znajduje się w rejestrze poborowym z 1564 roku i dotyczy opodatkowania „synagogi” w Kłatwach w wysokości 2 zł⁹. Inny zapis (w lustracji starostwa tyszowieckiego z 1570) informuje, że pop z tej cerkwi uiszczał 1 zł czynszu rocznie¹⁰. Zdarzały się, jak to miało miejsce w 1573 roku, przerwy w funkcjonowaniu parafii, co zostało poświadczone wpisem: „*Pop mortus est*”¹¹. Jak pokazują późniejsze źródła podatkowe była to sytuacja wyjątkowa, gdyż w kolejnych źródłach podatkowych za lata 1574-1585 funkcjonowanie parafii jest potwierdzone opłacaniem przez parocha podatku w wysokości 2 zł rocznie¹². Kolejne dane dokumentujące istnienie parafii pochodzą z początków XVII wieku. W lustracji starostwa tyszowieckiego z 1616 r. widnieje wpis, że pop

S. Panyszko, O. Ostapiuk, *Badania archeologiczne latopisiwego Uhrowieska*, „Archiwum Polski Środkowowschodniej”, nr 3 (1998), s. 175-182.

⁷ A. Gil, *Prawosławna Eparchia Chełmska do 1596 r.*, Lublin 2005, s. 167; A. Mironowicz, *Struktura organizacyjna Kościoła prawosławnego w Polsce w X-XVIII wieku*, [w:] L. Adamczuk, A. Mironowicz (red.), *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, Warszawa 1993, s. 48-58; L. Bieńkowski, *Diecezja prawosławna*, kol. 132.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), sygn. 37, k. 447.

⁹ Ibidem, sygn. 51, k. 219.

¹⁰ *Żerela do istoryi Ukrainy-Rusy*, t. VII, oprac. M. Gruszewskij, Lviv 1900, s. 298.

¹¹ AGAD, ASK, sygn. 36, k. 308.

¹² Ibidem, sygn. 36, k. 464, 527, 603v, 833.

Hryć z żoną zapłacił czynsz w wysokości 1 zł rocznie¹³. Kolejny, o dwa lata późniejszy zapis w rejestrze podymnego informuje, że pop był opodatkowany 2 zł rocznie¹⁴. Parafia w tej wsi wymieniona jest także w wykazie z lat 1619-1620. W lustracji starostwa tyszowieckiego z 1627 roku widnieje zapis, że pop płacił z cerkwi czynsz w wysokości 2 zł¹⁵. W dwa lata późniejszym rejestrze podymnego odnotowano, że pop z tej wsi zapłacił 1 zł¹⁶. Następna informacja pochodzi z 1649 roku, czyli z czasów burzliwego okresu powstania Chmielnickiego. Jest to relacja mówiąca o zniszczeniu we wsi wielu budynków, z wyraźnym zaznaczeniem, że budynek cerkwi ocalał, ale bez popa¹⁷. Potwierdzenia funkcjonowania parafii znajdują się w rejestrach pogłównego z lat 1674 i 1677¹⁸. W pierwszym, pod wykazem płacących pogłównie w Kłątwach podpisany jest ks. Hieronim Hodeczyński, w drugim wzmiankowano nieokreślonego z imienia protopopa, który za żonę i parobków uiścił podatek 9 zł. Kolejne wzmianki o istnieniu parafii w tej wsi zawarte są w wykazie dekanatów z lat 1683-1685 oraz w rejestrze cerkwi diecezji chełmskiej i bełskiej z 1696 roku. Podobnych danych dostarcza taryfa podatku dziesięciu poborów z 1715, w której zapisano, że protopop kłátwowski za żonę i dwóch parobków opłacił podatek w wysokości 18 zł¹⁹.

Wiadomo, że zmiana w strukturze tej parafii nastąpiła pod koniec XVIII wieku, kiedy to znaczna część diecezji chełmskiej znajdowała się pod zaborem austriackim. Wówczas to, w tzw. okresie józefińskim, miała miejsce likwidacja wielu mniejszych parafii i przekształcenie ich w cerkwie filialne²⁰. Taki właśnie los spotkał niezbyt odległą od Kłąt parafię w Mikulinie, która przez władze austriackie została zdegradowana do rangi cerkwi filialnej i włączona do parafii kłátwowskiej²¹.

¹³ Ibidem, sygn. 47, k. 51.

¹⁴ Центральний Державний Історичний Архів України у Львові (dalej ЦДІАУЛ), фонд (dalej ф.) 2, on. 1, cnpaba (dalej c.) 203, s. 375; ф. 1, on. 1, c. 598, s. 1258.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Księgi Grodzkie Grabowieckie (dalej: KGG), sygn. 122, k. 12.

¹⁶ ЦДІАУЛ, ф.1, on. 1, c. 598, s. 1258.

¹⁷ Ibidem, on. 1, c. 596, s. 35.

¹⁸ APL, KGG, sygn. 93, s. 1453-1485; sygn. 254, k. 747.

¹⁹ ЦДІАУЛ, ф. 2, on. 1, c. 218, s. 50.

²⁰ W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*, Lublin 1992, s. 15-17. W. Osadczy, *Kościół i Cerkiew na wspólnej drodze. Concordia 1863. Z dziejów porozumienia między obrządkiem greckokatolickim a łacińskim w Galicji Wschodniej*, Lublin 1999, s. 51.

²¹ В. Слободян, *Церкви Холмської єпархії*, Львів 2005, s. 290.

Parafia ta pod względem organizacyjnym podlegała najpierw protopopii, a później dekanatowi tyszowieckiemu i w jego strukturach funkcjonowała do 1866 roku, czyli do czasu likwidacji tej jednostki²². Wówczas to władze rosyjskie, w celu dostosowania granic dekanatów do podziału administracyjnego, zredukowały liczbę dekanatów z 21 do 12 co spowodowało, że parafia w Kłątwach znalazła się na obszarze działania dekanatu tomaszowskiego.

Historia
Kościoła

Cerkiew parafialna

Po raz pierwszy wygląd cerkwi pw. Kuźmy i Damiana w Kłątwach znalazł się w protokole wizytacji z 15 października 1731 roku²³. Czynności kontrolnych dokonali wówczas komisarze: ks. Józef Ostaszewski i ks. Jan Jakielnicki. Z relacji wizytatorów wynika, że świątynia była budowlą drewnianą pokrytą gontem. Pośrodku dachu znajdowała się nieokreślonej wielkości kopuła zwieńczona żelaznym krzyżem. Do cerkwi prowadziło dwoje drzwi. Pierwsze z nich, wiodące do babińca, nie posiadały zawiasów (być może zamocowano je na skórzanych pasach) i były zamykane na zasuwę²⁴. Drugie drzwi, prowadzące do cerkwi, także nie posiadały zawiasów, a zamykane były „zaszczepką na trzech ogniach z probojem”. Nad kruchtą znajdowała się dzwonnica z 3 dzwonami, 1 większym i 2 mniejszymi. Światła dziennego do cerkwi dostarczało 5 okien oprawionych w drewniane ramy. Wśród

²² A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596-1810. Dzieje i organizacja. Studia i materiały z dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, Lublin 2005, s. 306, 313; Idem, *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku*, [w:] S. Stępień (red.), *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, Przemyśl 2000, s. 43-44, 51.

²³ APL, ChKGK, sygn. 100, k. 53v-54.

²⁴ Znaczenie sakralizmów i innych pojęć występujących w artykule zob.: Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. 2, Warszawa 1985; A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Sandomierz 2013; A. Markunas, T. Uczitiel, *Popularny słownik sakralizmów polskich i ukraińskich*, Poznań 2001; O. Narbutt, *Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich. Zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego*, Warszawa 1979; B. Pańczuk, *Księgi liturgiczne*, [w:] A. Szostek, E. Ziemann, R. Sawa, K. Góźdz, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski (red.), *Encyklopedia katolicka*, Lublin 2004, t. X, kol. 110; B. M. Seniuk, *Osiemnastowieczna terminologia z zakresu architektury i sztuki cerkiewnej oraz organizacji kościoła wschodniego. Materiały do słownika na podstawie protokołów wizytacyjnych Eparchii Włodzimierskiej*, [w:] S. Stępień (red.), *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, Przemyśl 2000, s. 309-346; E. Smykowska, *Liturgia prawosławna. Mały słownik*, Warszawa 2004; I. Turnau, *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Warszawa 1999.

nich 2 były umiejscowione na ołtarzu wielkim, a 1 niewielkie – w kopule. Przy cerkwi od strony drogi położony był cmentarz „ogrodzony albo oparkaniony dylami”. Wizytatorzy zapisali także, że w wyniku powodzi „z tyłu [...] cerkwi poprzez podmycie wody nie tylko parkan oderwało, ale w połowie cmentarza trupy umarłych [woda] zabrała i podmywała”. Jak pokazuje protokół wizytacji z 26 października 1760 roku szkody musiały być na tyle poważne, że zaistniała potrzeba wybudowania nowej cerkwi. Fakt taki potwierdził ks. Maksymilian Ryłło, biskup chełmski, zapisując w protokole wizytacji, że zastał na nowo wybudowaną świątynię²⁵. Hierarcha zapisał dalej, że do jej wnętrza prowadziły drzwi osadzone na żelaznych zawiasach i zamykane na wewnętrzny zamek. Co prawda wizytator nie podał, ile świątynia miała okien, ale nadmienił, że były one drewniane i zabezpieczone „żelaznymi sztabami”. Zabezpieczenie okien związane było zapewne z kradzieżami, do których mogło tu dochodzić, podobnie jak w cerkwi w niedalekich Werechaniach²⁶. W związku z budową świątyni została także wystawiona nowa dzwonnica z 3 dzwonami. O cmentarzu jest tylko informacja, że nie był on całkiem oparkaniony. Wygląd cerkwi i jej otoczenia opisano w protokole wizytacji z 23 marca 1775 roku²⁷. Dzięki temu źródłu wiadomo, że poza wcześniej wspomnianymi elementami świątynia ta miała 3 kopuły pokryte blachą. W dekrete powizytacyjnym ks. Michał Grabowiecki, dziekan strzemilicki, nakazał parafianom i parochowi, żeby całkowicie oparkanili cmentarz i „dzwonnicę na mniejszą przerobili i pokryli”. Ostatni odnaleziony osiemnastowieczny opis cerkwi pochodzi z protokołu wizytacji odbytej 20 sierpnia 1780 roku przez ks. Juliana Szponringa²⁸. Wizytator o świątyni napisał: „W ścianach dobra, potrzebuje zaopatrzenia w dachu, okien 4 oprawionych w drzewo zaopatrzonych w żelazne kraty, drzwi na zawiasach żelaznych z zamkiem wewnętrznym”. Wspomniał też o dzwonnicy z 3 dzwonami usytuowanej na cmentarzu zaznaczając, że „cmentarz [był] opadły po części”. W związku z tym w dekrete powizytacyjnym nakazał pod karą parochowi „bez zwłoki przez dwie niedziele” cmentarz poprawić, natomiast parafianom dach na cerkwi poprawić.

²⁵ APL, ChKGK, sygn. 110, s. 404.

²⁶ Dziekan tomaszowski, ks. Jan Panasiński, w protokole wizytacji cerkwi werechańskiej zapisał: „Sprzęty cerkiewne ozdobne według inwentarza, które [paroch] nie w cerkwi, tylko w domu utrzymuje, bo ta cerkiew w lesie za wsią na górze ustawicznie jest przez złodziei rozbijana, i wiele już sprzętu pokradziono”. Zob. *ibidem*, sygn. 139, k. 282.

²⁷ *Ibidem*, sygn. 122, k. 252, 253.

²⁸ *Ibidem*, sygn. 127, k. 181-181v.

Kolejne dane dotyczące cerkwi parafialnej w Kłątwach i filialnej w Mikulinie pochodzą dopiero z trzeciej dekady XIX wieku. Niestety, informacje te ograniczają się jedynie do określenia stanu technicznego budowli i wymienienia elementów, które należało wyremontować. W wykazach kościołów wymagających „rychłej naprawy” za lata 1826-1835 wymieniono tylko świątynię parafialną w Kłątwach (należy zatem sądzić, że cerkiew filialna w Mikulinie była w niezłym stanie technicznym)²⁹. Według tych wykazów w cerkwi kłątowskiej należało naprawić dach, podwaliny i podłogę. Remonty te zostały wykonane między 1835 a 1836 rokiem, ponieważ wykazy o stanie cerkwi za lata 1837 i 1838 nie wymieniają cerkwi w Kłątwach. Stan taki nie przetrwał długo, ponieważ w podobnych wykazach z lat 1840 i 1841 ponownie pojawiły się zapisy przedstawiające stan cerkwi jako zły, co zostało potwierdzone protokołem narady nadzoru cerkiewnego z 13 marca 1841 roku³⁰. Zgodnie z tym dokumentem, cerkwie w Kłątwach i Mikulinie wymagały podważenia, podmurowania, nowej podłogi, naprawy dachu i nieokreślonej „znaczej reperacji”. Wiadomo także, że te świątynie zostały wyremontowane przed końcem 1841 roku. Kolejnych danych o stanie świątyń, a przy okazji o czasie ich powstania, dostarczają podobne wykazy za lata 1849-1859³¹. Dzięki nim wiadomo, że cerkiew w Kłątwach została wybudowana w 1754, a w Mikulinie w 1762 roku, a ponadto, że podczas oględzin pod koniec 1849 roku obydwie świątynie wymagały pokrycia dachów nowym gontem. Prace te zostały wykonane przed końcem 1852 roku, ponieważ wykaz o stanie cerkwi na koniec tego roku przedstawił przedmiotowe świątynie jako budowle w dobrym stanie technicznym, który to stan utrzymał się co najmniej do końca 1859 roku. Ostatnie dane o stanie technicznym oraz o istnieniu ikonostasów pochodzą ze spisów statystycznych z lat 1868 i 1872³². W pierwszym z wymienionych spisów jest informacja, że cerkiew w Kłątwach jest świątynią nową, wybudowaną w 1867 r. Natomiast cerkiew filialna w Mikulinie znajdowała się w złym stanie, co nie może wydawać się niczym dziwnym ze względu na fakt, że miała ponad 100 lat (wystawiona była w 1754) i w związku z tym dokonujący spisu postulował jak najszybszy gruntowny remont. W źródle znajduje się ponadto informacja, że cerkiew parafialna wyposażona była zarówno

²⁹ Ibidem sygn. 148, s. 43, 81, 128; sygn. 149, s. 42, 107, 224, 300; sygn. 150, s. 152, 243, 344.

³⁰ Ibidem, sygn. 151, s. 288, 331-332, 461, 537.

³¹ Ibidem, sygn. 154, s. 461, 670; sygn. 156, k. 43, 648; sygn. 157, k. 211; sygn. 158, k. 120; sygn. 159, k. 87; sygn. 161, k. 181.

³² Ibidem, sygn. 165, k. 62v-63; sygn. 166, k. 356v-366.

w ikonostas, jak i w carskie wrota. Takie same informacje o przedmiotowych świątyniach zawiera drugi spis z 1872 roku.

Wyznacznikiem kondycji i zamożności kościoła, oprócz okazałości bryły świątyni i jej uposażenia, jest także jego zasobność w utensylia. Danych o naczyniach liturgicznych w cerkwi kłatwowskiej dostarczają protokoły wizytacji z lat 1732, 1760, 1775 i 1780³³. Należy zaznaczyć, że w badanym okresie zarówno liczba naczyń liturgicznych jak i jakość ich wykonania zmieniały się. Jak pokazują źródła, świątynia była dość dobrze zaopatrzona w te utensylia. Na wyposażeniu były puszki *pro conservando Venerabili*, kielichy, pateny, gwiazdy, łyżeczki, ampułki, miernice, *vascula pro oleis sacris*. Osobną grupę utensyliów stanowiły tekstylne podstawki i przykrycia stanowiące tzw. szaty kielicha, z których wymienione były wozduchy, *velum* oraz korporały.

Pierwsza informacja o ołtarzu (w badanym okresie ich liczba wahała się od 1 do 5) i jego wyposażeniu znajduje się w protokole wizytacji z 1731 roku³⁴. W źródle tym jest już widoczny wpływ latynizacji na cerkiew w Kłatwach³⁵. Wyrazem tego było „stolarskiej roboty, niemalowane” cyborium, umieszczone na Ołtarzu Wielkim, 2 dzwonki do mszy i 3 chorągwie do procesji. Ołtarz od wiernych oddzielały carskie wrota. Po ich lewej stronie umieszczony był deesis oraz 3 ikony, tj. Najświętszej Maryi Panny, św. Piotra i św. Praksedy. Nad carskimi wotami znajdowały się kolejne 3 obrazy malowane na płótnie, a 2 ostatnie wymienione obrazy przedstawiały wizerunki Spasytiela oraz Kuźmy i Damiana. Wśród pozostałych utensyliów wymienione są krzyże zarówno drewniane jak i metalowe, trybularze, korony, dzwonki do mszy, antepedia, antyminy, tabliczki, sznury koral, chorągwie, obrusy, firanki i zasłonki. W badanym okresie liczba ołtarzy była zmienna i wahała się od 1 do 5³⁶.

Szaty liturgiczne, zwane także aparatami lub paramentami, to rodzaj odzieży stosowanej w czasie liturgii, mającej na celu określenie funkcji osoby ją noszącej. O szatach liturgicznych w cerkwi kłatwowskiej informują protokoły wizytacji z lat 1731-1780³⁷. Wymienione tam są aparaty, alby, humerały, patraczele, narękwia i stuły. Podobnie jak

³³ Ibidem, sygn. 100, k. 53v; sygn. 110, s. 404; sygn. 122, k. 252v-253; sygn. 127, k. 181-181v.

³⁴ Ibidem, sygn. 100, k. 53v-54.

³⁵ Szerzej na temat latynizacji w Kościele unickim zob.: D. Ciołko, *Latynizacja Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej po synodzie zamojskim*, Białystok 2014.

³⁶ APL, ChKGK, sygn. 110, s. 404; sygn. 122, k. 252v-253; sygn. 127, k. 181.

³⁷ Ibidem, sygn. 100, k. 54; sygn. 110, s. 404; sygn. 122, k. 252v-253; sygn. 127, k. 181.

w przypadku wyżej wymienionych utensyliów tak i wśród paramentów zmieniała się ich liczba, jak i materiał, z którego były wykonane.

Niezbędnym elementem wyposażenia każdej świątyni, oprócz argentariów i szat liturgicznych, były także księgi liturgiczne, według których w Kościele odprawia się nabożeństwa oraz udziela sakramentów. Dla parafii w Kłatwach w badanym czasie ustalono 4 wykazy ksiąg pochodzące z lat 1731-1780³⁸. W księgozbiorze z tego okresu wymienione są: Ewangelia, służebnik, trefłołoj, szestodniewiec, triod cwiętnaja i postnaja, apostoł, psalterz, trebnik, irmołoj, czasosłów, minera, kazusy, mszał, oktoich, klucz do kazań i kazania ruskie. Wśród ksiąg szczególnie wyróżniała się bogato zdobiona *Ewangelia*, wydrukowana w formacie arkusza. Oprawiona była „pod złoty i srebrny merynos”, a całość zamykana mosiężnymi klauzurkami. Na przedniej okładzinie znajdowała się „srebrna sztuczka” i wizerunek Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny, a na rogach 4 mosiężne narożniki. Na środku tylnej okładziny znajdowała się mosiężna tabliczka i 4 mosiężne „pukle”. W przypadku służebnika wiadomo, że był *de novo* oprawiony i wydany we Lwowie w formacie *in quarto*. Apostoł był wydrukowany w formacie arkusza i miał nieokreśloną białą oprawę. O szestodniewcu i trefłołuju wiadomo, że były drukowane, pierwszy w formacie połowy arkusza, drugi zaś arkusza i stan tego ostatniego był określony jako „dobry”. O pozostałych księgach posiadamy jeszcze mniej informacji. W przypadku czasosłowu, psalterza, kazusów, dwóch triodów i minei podano tylko, że były drukowane, a pozostałe księgi były napisane ręcznie. W powyższym księgozbiorze wśród ksiąg występowała dość duża rotacja, co nie było zjawiskiem odosobnionym. Podobnie działo się także w innych cerkwiach dekanatu tyszowieckiego i tomaszowskiego³⁹.

Uposażenie duchowieństwa

Pierwszych danych o beneficjum cerkiewnym dostarcza protokół wizytacji z 1731 roku⁴⁰. Według niego paroch miał do swojej dyspozycji grunt orny, którego wielkość określono miarą 6 korcy wysianego ziarna, ogród, na którym można było wysiać pół ćwierci miary

³⁸ Ibidem, sygn. 100, k. 54; sygn. 110, s. 404; sygn. 122, k. 253.

³⁹ Zob.: J. A. Frykowski, *Dzieje parafii unickiej w Pienianach*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, nr 12 (2014), s. 23-49; Idem, *Z dziejów Diecezji Unickiej w Chełmie. Parafia unicka w Łaszczowie do 1863 r.*, „Rocznik Chełmski”, t. 17 (2013), s. 53-69; Idem, *Parafie prawosławne i unickie w Tyszowcach XVI-XVIII wieku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, nr 10 (2012), s. 33-49; Idem, *Parafia unicka w Rachaniach do 1811 roku*, „Annales UMCS”, vol. LXVII, nr 2 (2012), s. 7-24.

⁴⁰ APL, ChKGK, sygn. 100, k. 54.

tyszowieckiej ziarna, drugi niewielki ogród o nieokreślonej wielkości (w źródle nazwany „ogródek”) i łąkę, której wielkość określono na 10 kosiarzy⁴¹. Ponadto paroch pobierał skopszczyznę (dziesięcinę) w wymiarze jednej kopy z półlanka i pół kopy z ćwierci gruntu. W źródle zawarta jest jeszcze adnotacja, że do parafii należał też ogród za stodołą i gaik, ale został zabrany i przyłączony do dworu. Niewiele informacji o uposażeniu parocha przynosi protokół wizytacji z 1761 roku⁴². W kwestii gruntów jest tylko niewiele mówiący zapis: „pola, łąki według dawnych wizytacji”. Zdecydowanie więcej miejsca biskup M. Ryłło poświęcił sprawie dziesięciny. Pierwszy zapis mówi, że była ona pobierana w wysokości kopy z półlanka gruntu parafianina. Zdecydowanie ciekawsze są zapisy w dekrete powizytacyjnym. Pierwsza brzmi: „Ponieważ paroch ważył się bez powiadomienia zwierzchności kościelnej z sołtysami kłątowieckimi kompozycje czynić o dziesięcinę ze szkodą cerkwi. Przeto biskup nakazuje Piotrowi [Łuszczyńskiemu] tę dziesięcinę odebrać aż do dnia dzisiejszego”, zaś druga: „Jako że przez parocha z tej wsi dziesięcina snopowa upadła, nakazuję aby dziesięcina według dawnego zwyczaju i rejestrów oddawana była, tak jak w całym starostwie tyszowieckim”. Z powyższych zapisów wyraźnie wynika, że za wszystkie problemy związane z egzekwowaniem dziesięciny hierarcha obwinił ks. Grzegorza Łuszczyńskiego, a uregulowanie tej sytuacji nakazał synowi parocha, wikaremu Piotrowi. Zapewne proboszcz nie uiszczał pogłównego, skoro w tym samym dekrete biskup nakazał, żeby podatek był płacony. Dużo ciekawych informacji, zwłaszcza o położeniu gruntów cerkiewnych dostarcza protokół wizytacji z 1775 roku⁴³. Według niego grunty orne położone były w dwóch miejscach. Pierwsze pole wielkości półlanka z jednej strony granczyło z łąnem sołtysim, a z drugiej z gruntem Jana Łacha. Drugi kawałek wielkości ćwierci z jednej strony przez miedzę granczył z polem arendarskim, z drugiej zaś z łąkami, które ciągnęły się od granicy wsi Czartowiec. Między tymi łąkami położona był łąka

⁴¹ Znaczenie pojęć gospodarczych zob.: J. Dudziak, *Dziesięcina*, [w:] R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, E. Gryglewicz (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. 4, Lublin 1985, kol. 600-601; I. Ihnatowicz, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, cz. 1, Warszawa 1967; M. Kamler, *Folwark*, [w:] A. Mączak (red.), *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do roku 1945*, Warszawa 1981, s. 173-176; S. Russoc-ki, *Podymne*, [w:] A. Mączak (red.), *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, t. 2, Warszawa 1981, s. 94; J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2005; A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 r.)*, Warszawa – Kraków 1979.

⁴² APL, ChKGK, sygn. 110, s. 404.

⁴³ Ibidem, sygn. 122, k. 253.

cerkiewna wielkości na 6 kosiarzy. Druga łąka wielkości na 12 kosiarzy ciągnęła się od nieokreślonej „poprzecznej drogi” do granicy gruntów wsi Czartowiec. Kolejne dane dotyczące łąk prezentują się następująco: na „Krasnym” miała wielkość na 2 kosiarzy, na „Kolibach” na 1 kosiarza, na „Sobolu” na 2 kosiarzy i pod gaikiem także na 2 kosiarzy. Ponadto był tam ogród, na którym stała plebania. Wymiar dziesięciny nie uległ zmianie. Ostatnich osiemnastowiecznych danych w tym zakresie dostarcza protokół wizytacji z 1780 roku⁴⁴. Poza potwierdzeniem informacji podanych 5 lat wcześniej, stwierdza występowanie drugiego ogrodu, który został nabyty między tymi dwoma wizytacjami.

Historia
Kościoła

Tabela nr 1. Wielkość użytków rolnych i dziesięciny w parafii Kłatwy w latach 1814-1870.

Data	Wieś	Grunty orne	Łąki	Ogrody	Dziesięcina
1814	Kłatwy	44 morgi	12 mórg	1 ½ morgi	7 kop
	Mikulin	26 mórg	31 mórg	1 ½ morgi	6 kop
Razem		116 mórg			13 kop
1815	Klatwy	50 mórg 100 sążni			7 kop 2 snopy
	Mikulin	40 mórg 80 sążni			6 kop 24 snop
Razem		90 mórg 180 sążni			13 kop 26 snopów
1816	Kłatwy	57 mórg 800 sążni			7 kop
	Mikulin	58 mórg 800 sążni			6 kop
Razem		116 mórg			13 kop
1824	Kłatwy	70 mórg 1136 sążni	21 mórg 1060 sążni		7 kop 45 snopów
	Mikulin	64 mórg 173 sążni	17 mórg 231 sążni		7 kop 30 snopów
Razem		173 morgi 100 sążni			15 kop 15 snopów
1840	Kłatwy	36 mórg 366 sążni	64 mórg 173 sążni	1 mórg 800 sążni	30 snopów od ćwiertnika, 15 od zagrodnika
	Mikulin				
Razem		101 mórg 1339 sążni			–
1870	Kłatwy	41 ¼ morgi	10 mórg	10 ¼ morgi (las)	–
	Mikulin	71 ½ morgi	14 mórg	–	–
Razem		147 mórg			–

Źródła: APL, ChKGK, sygn. 151, s. 374; sygn. 167, k. 85-85v.; sygn. 230, k. 5v, 8v-9v; sygn. 602, k. 74v-75; sygn. 604, s. 70-71.

⁴⁴ Ibidem, sygn. 127, k. 181v.

Analiza powyższej tabeli pokazuje, że powierzchnia gruntów wchodzących w skład gospodarstwa parocha w Kłatwach była zmienna w czasie. Można być pewnym, że na powiększenie wielkości gruntów mieli wpływ hojni kolatorzy i wierni, trudniej jest ustalić, czym powodowany był ubytek w areale. Można domniemywać, że na zmniejszenie wielkości gruntu w latach 1824-1840 miało wpływ zaangażowanie parocha w powstaniu listopadowym, czego konsekwencją mogła być konfiskata części gruntów przez władze rosyjskie. Mogło także dojść do regulacji gruntów, dzięki której paroch otrzymał te jakościowo lepsze, ale za to o mniejszej powierzchni. Przyczyna mogła być także bardziej prozaiczna, być może paroch po prostu z nieznanym powodów sprzedał część gruntów.

Tabela 2. Dochody parochów kłatwowskich w latach 1814-1870.

Dochody z:	W latach (wyrażone w złotych):								
	1814	1815	1816	1817	1818	1819	1920	1826	1832
gruntów	300	281	232	281	281	500	493,12	495,12	493,12
dziesięcin		52	52	52	52				
kompetencje ⁴⁵	-	-	-	-	-	46	-	-	-
Razem	300	333	334	333	333	546	493,12	495,12	493,12
Dochody z:	W latach (wyrażone w srebrnych rublach):								
	1844	1845	1854	1855	1856	1857	1870		
gruntów	74,01	74,01	74,01	74,01	74,01	74,01	-		
wynagrodzenie	-	-	-	-	-	-	300		
Razem	74,01	74,01	74,01	74,01	74,01	74,01	300		

Źródła: APL, ChKGK, sygn. 148, s. 36; sygn. 149, 230; sygn. 152, s. 32-33; sygn. 155, k. 222; sygn. 156, k. 471; sygn. 167, k. 85-85v; sygn. 230, k. 24v-25; sygn. 602, k. 74v-75, 152; sygn. 604, s. 70-71.

Analiza powyższej tabeli pozwoli jedynie na prześledzenie kształtowania się dochodu parocha w badanych latach. Pokaże ona jak w tym zakresie, w poszczególnych latach, wyglądał profit duchownego, czy ulegał zwiększeniu, czy też zmniejszeniu. Dopiero zestawienie tych wartości z dochodami parochów w innych parafiach pozwoli na określenie zamożności duchownego w Kłatwach na tle innych kapłanów. I tak, wśród plebanów dekanatu tyszowieckiego w 1819 r., najniższy dochód w wysokości 345 zł 6 gr. osiągnął paroch z Łaszczowa,

⁴⁵ Fundusze na kompetencje pochodziły z zajętych przez państwo dóbr kościelnych i przeznaczone były na cele kultu. Zob.: E. M. Ziółek, *Miedzy tronem a ołtarzem. Kościół i państwo w Księstwie Warszawskim*, Lublin 2012, s. 22, 25.

a najwyższy – 1036 zł 29 gr. 10 denarów z Tyszowiec. W 1832 roku najniższy dochód osiągnął paroch z Żernik – 280 zł 14 gr., zaś najwyższy – 688 zł 15 gr. z Poturzyna. W 1857 roku najniższy dochód, tj. 42 rb. 13 kop. miał paroch w Łaszczowie, a najwyższy czyli 103 rb. 36 ½ kop. duchowny z Poturzyna⁴⁶. Już na podstawie tych danych widać, że paroch kłątowski pod względem dochodu nie odbiegał od średniej dochodu dla tego dekanatu.

Nie bez znaczenia dla utrzymania duchownych było pobierana przez nich *iura stolae*⁴⁷. O wysokości tej opłaty uzyskanej przez proboszcza w Kłątach informują źródła z lat 1817, 1818 i 1819, kiedy wyniosła ona kolejno 50, 30 i 46 zł⁴⁸. Dla porównania, w pobliskim miasteczku (Tyszowcach) były to kwoty 106, 84 i 62 zł⁴⁹, w Łosińcu – 86, 90 i 60 zł rocznie⁵⁰, w Pienianach – 74, 56 i 47 zł⁵¹, w Grodysławicach – 90, 81 i 50 zł⁵², w Majdanie Sopockim 50, 45 i 35 zł⁵³, zaś w Żernikach – 90, 80 i 40 zł⁵⁴. Jak pokazują uprzednie dane, w porównaniu z powyższymi parafiami dochód parochów kłątowskich z tego tytułu należał do najniższych.

Dochody duchowieństwa były obciążone różnego rodzaju podatkami i opłatami na rzecz państwa, biskupa, urzędników diecezjalnych, dziekanów i właścicieli dóbr. Pierwsze XIX-wieczne dane o opodatkowaniu duchownego z Kłąt pochodzą z 1815 roku⁵⁵. Paroch zapłacił wówczas podatek od 5 dymów w wysokości 49 zł 8 gr oraz uiścił liwerunek

⁴⁶ Dochody parochów w dekanacie tyszowieckim w 1819 roku zob.: APL, ChKGK, sygn. 230, k. 23v-27' sygn. 149, s. 230-239; sygn. 156, k. 444-568.

⁴⁷ Prawo do pobierania opłat *iura stolae* wynikało ze spełniania przez duchownych określonych posług religijnych, jak: chrzest, zapowiedzi, ślub, pogrzeb i błogosławieństwo kobiety po ślubie i chrzcie dziecka, tzw. wywoody. Zob.: M. Karbownik, *Ofiary iura stolae na ziemiach polskich w latach 1285-1918*, Lublin 1995; Idem, *Opodatkowanie duchowieństwa i dóbr kościelnych na ziemiach polskich w okresie zaborów 1772-1918*, Lublin 1998, s. 49-52. W 1818 roku Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydała taksy wysokości opłat *iura stolae*. Ich wysokość była zależna od jednej z trzech klas, na jakie zostali podzieleni parafianie. Przynależność do klas zależała od majątności wiernego. Zob.: APL, ChKGK, sygn. 604, s. 438-439

⁴⁸ APL, ChKGK, sygn. 230, k. 24v-25.

⁴⁹ Ibidem, sygn. 230, k. 25v-26.

⁵⁰ Ibidem, sygn. 228, k. 11v-12.

⁵¹ Ibidem, sygn. 230, k. 27v-28.

⁵² Ibidem, sygn. 230, k. 23v-24.

⁵³ Ibidem, sygn. 228, k. 10-10v.

⁵⁴ Ibidem, sygn. 230, k. 23v-24.

⁵⁵ Ibidem, sygn. 230, k. 1-1v.

w zbożu w wysokości 5 garnców pszenicy, 3 korców $28\frac{1}{4}$ garnca żyta, 5 korców 16 garnców owsa i 8 cetnarów siana⁵⁶. Dla porównania, w badanym roku w dekanacie tyszowieckim podatek podymny był płacony od 1 do 5 dymów w kwocie od 5 do 50 zł. Natomiast w przypadku liwerunku miało to wielkości od $1\frac{1}{2}$ do 14 garnców pszenicy, od 29 garnców do 5 korców żyta, od 2 korców 15 garnców do 8 korców $25\frac{3}{4}$ garnca owsa, od 16 funtów do 17 cetnarów siana i od 1 do 6 cetnarów słomy⁵⁷. W 1819 roku paroch kłatwowski zapłacił 20 zł podymnego i 153 zł 10 gr liwerunku. W wykazie tym jest adnotacja: „Tu ledwie nie wszystkie łąki w wodzie niezalewane, a bez względu liwerunek i podymne płaci”. Dla porównania w tym samym roku minimalne podymne w dekanacie tyszowieckim było płacone od 1 dymu w wysokości 8 zł 15 gr, maksymalnie od 4 dymów w wysokości 27 zł 17 gr. W tym roku liwerunek także był płacony w gotówce. Najmniej, bo 42 zł 17 gr zapłacił paroch z Posadowa, najwięcej 186 zł 29 gr duchowny z Tyszowiec⁵⁸. Ostatnia informacja dotycząca opłaconych przez parocha w Kłatwach podatków pochodzi z 1829 roku. Wówczas to pleban uścił 17 zł podymnego i 102 zł 4 gr liwerunku. Natomiast w pozostałych parafiach podymne wahało się od 7 zł (Nabroż) do 34 zł (Tyszowce), natomiast liwerunek od 34 zł 22 gr (Łaszców) do 120 zł 5 gr (Tyszowce)⁵⁹.

Plebania i zabudowania gospodarcze

Pierwsze informacje o plebanii w Kłatwach pochodzą z 1731 roku⁶⁰. Dokonujący wówczas przeglądu parafii wizytator w protokole zapisał, że proboszczówka była budynkiem drewnianym i że składała się z izby, piekarni i alkierza. Z budynków gospodarczych wymieniony jest folwark i stara stodoła. W związku z tym, że w okresie staropolskim mianem folwarku określano gospodarstwo rolne lub rolno-hodowlane, musiały w nim być budynki gospodarcze. Wobec powyższego, można być pewnym, że pleban posiadał pomieszczenia dla zwierząt typu: stajnia, wołownia, chlew lub pomieszczenia na paszę, takie jak

⁵⁶ Dla przykładu w pobliskim Nabrożu, paroch zapłacił podymne od 2 dymów 15 zł 15 gr, a liwerunku $1\frac{1}{2}$ garnca pszenicy, 1 korzec 26 garnców żyta, 4 korce $12\frac{3}{4}$ garnca owsa oraz po 2 cetnary siana. Zob. ibidem, sygn. 230, k. 1-1v.

⁵⁷ Dokładne dane dla poszczególnych parafii dekanatu tyszowieckiego zob. ibidem, sygn. 230, k. 1-1v.

⁵⁸ Wysokości podatków w parafiach dekanatu tyszowieckiego w 1819 r. zob. ibidem, sygn. 230, k. 17v-18.

⁵⁹ Wysokości podatków w parafiach dekanatu tyszowieckiego w 1829 r. zob. ibidem, sygn. 148, s. 187-189.

⁶⁰ Ibidem, sygn. 100, k. k. 54.

spichlerz, stodoła czy szopa. Oprócz folwarku oddzielnie wymieniona była szopa – zapewne ze względu na to, że była budynkiem starym, na co prawdopodobnie chciał zwrócić uwagę wizytator. Zarówno plebania jak i pozostałe budynki musiały być w nie najlepszym stanie technicznym, skoro wizytujący zapisał: „podmycie wody nie tylko parkan ode-rwało, ale [...] też tam i połowę plebanii z budynkami zniosło”. Kolejne dane w tym zakresie, są o ponad czterdzieści lat późniejsze i pochodzą z 1775 roku⁶¹. Zapis w protokole powizytacyjnym brzmi: „plebania stoi drewniana ale wielkiej reperacji potrzebująca. Gumno chruściane stare po części zdezelowane”, źródło jednoznacznie określa, że stan zabudowań był zły. Jak pokazały późniejsze dokumenty, stan proboszczówki był na tyle zły, że rozpoczęto budowę nowej, o której wizytujący parafię w 1780 roku napisał: „Ogród, na którym stoi nowo wybudowana niedokończona plebania. Ogród drugi, za drogą, na którym gumno chruściane plebańskie stoi”. Kolejne informacje o proboszczówce i zabudowaniach gospodarskich zarówno w siedzibie parafii, Kłątwach, jak i przy cerkwi filialnej w Mikulinie pochodzą z początków XIX wieku. W zapisie źródłowym z 24 marca 1814 roku pojawia się wzmianka, że w Kłątwach plebania jest w miernym stanie, natomiast „budynki ekonomiczne ze wszystkim upadają”. Jeszcze gorzej było w Mikulinie, gdzie zapis brzmi „Plebania niezdatna do zamieszkania, zdezelowana, budynki ekonomiczne ze wszystkim upadły”⁶². W kolejnych latach, jak wynika ze *Stanu plebanii na dzień 31 października 1841 r.*, sytuacja się jeszcze pogorszyła. W przypadku siedziby parafii zapisano: „Plebania bardzo szczupła, zupełnie zdezelowana. Stodółka i obora zupełnie zdezelowane”, natomiast w przypadku Mikulina: „Domek szczupły, już upada, nie do użytku. Zabudowań gospodarskich nie ma”⁶³. Kolejnych danych w tym zakresie dostarcza *Wykaz statystyczny za 1846 r.*⁶⁴ Źródło to dostarcza wiele ciekawych informacji: wymienia i charakteryzuje budynki na dzień spisu oraz wymienia brakujące (według dokonującego spisu), które wcześniej być może istniały. I tak: w przypadku budynków mieszkalnych w Kłątwach czytamy, że jeden jest w dobrym stanie, a drugiego brakuje (być może dla diaka). W Mikulinie natomiast jeden budynek potrzebował remontu. W przypadku parafialnych zabudowań gospodarskich podano, że jedno było w dobrym stanie, dwa następne potrzebowały remontu, a dwóch brakowało i trzeba je było wybudować. W Mikulinie natomiast jedno należało wyremontować

⁶¹ Ibidem, sygn. 122, k. 253.

⁶² Ibidem, sygn. 602, s. 74v-75.

⁶³ Ibidem, sygn. 151, s. 417.

⁶⁴ Ibidem, sygn. 152, s. 28-31.

i jednego brakowało. Na koniec wykazu zanotowano, że wcześniej jedna z plebanii i budynek gospodarczy zostały wyremontowane. Zdecydowanie wartościowszych danych dostarcza *Wykaz o stanie zabudowań plebanalnych i ekonomicznych za rok 1850*⁶⁵. Według niego w Kłątwach była drewniana plebania o wymiarach 23 na 13 łokci i składała się z trzech pokoi, kuchni i spiżarni. Zabudowania gospodarcze, tj. stodoła (nowo postawiona), obora, stajnia, wozownia i szopa były wykonane z chrustu. W przypadku plebanii, stodoły, wozowni i szopy zawarta jest adnotacja, że są w dobrym stanie, natomiast pozostałe budynki wymagały remontu. W Mikulinie natomiast znajdowała się potrzebująca naprawy plebania o wymiarach 10 na 7 łokci i w dobrym stanie szopa. Z podobnego wykazu, lecz o pięć lat późniejszego, wynika, że ilość budynków w Kłątwach pozostała na tym samym poziomie z tym, że wszystkie określono jako „w dobrym stanie”, natomiast w Mikulinie została tylko w bardzo złym stanie plebania, w przypadku której napisano, że „potrzeba nowej”⁶⁶. Kolejnych informacji o zabudowaniach plebańskich dostarczają cztery wykazy z 1856 roku⁶⁷. Zawarte w nich dane wzajemnie się uzupełniają i w zdecydowanej większości potwierdzają dane z roku 1850. Jedynie w przypadku obydwu plebanii pojawia się wzmianka, że potrzebują naprawy. Dwa o rok późniejsze przekazy, tj. *Wykaz szczegółowy za rok 1857 z czynności dotyczących zarządu grecko-unickich cerkwi* i *Wykaz zabudowań plebanalnych, ekonomicznych i służ kościelnych w parafiach dekanatu tyszowieckiego mieszczących się w 1857 roku*, zawierają dwa rodzaje danych⁶⁸. W pierwszym z nich podane są ilości budynków i określony ich stan, tj. 2 budynki mieszkalne, w tym jeden w dobrym stanie, a drugiego brakowało; w przypadku zabudowań gospodarczych 5 było w dobrym stanie i 2 brakowało. Informacje powyższe pozwala częściowo zweryfikować drugi przekaz: wymienia 2 plebanie (w Kłątwach i Mikulinie), obydwie drewniane pokryte słomą i „zabudowania ekonomiczne chruściane” w siedzibie parafii. Poza proboszczówką w Mikulinie, której stan określono jako nie najlepszy, pozostałe zakwalifikowane jako „w dobrym stanie”. Jak pokazują późniejsze zapisy źródłowe, określenie stanu plebanii w Mikulinie jako „w nie najlepszym stanie” było zbyt optymistyczne, skoro budynku tego podczas spisu z 1858 roku już nie było, ponieważ się zawalił. W przypadku pozostałych budowli ich ilość i stan techniczny

⁶⁵ Ibidem, sygn. 154. s. 211.

⁶⁶ Ibidem, sygn. 155, k. 73.

⁶⁷ Ibidem, sygn. 155, k. 220; sygn. 156, k. 214; sygn. 157, k. 216, k. 231.

⁶⁸ Ibidem, sygn. 156, k. 469; sygn. 158, k. 126.

nie zmieniał się co najmniej do 1865 roku⁶⁹. W wykazie sporządzonym na siedem lat przed likwidacją unii zanotowano, że w parafii był dom drewniany z 2 komnatami i kuchnią dla swiaszczennika, z zaznaczeniem, że był „szczupły” i trzeba wystawić nowy. Ostatnich danych o proboszczówce i budynkach gospodarskich, przed likwidacją parafii unickiej w Kłatwach, dostarcza wykaz z 1870 roku⁷⁰. Według niego plebania była drewnianym budynkiem z 3 izbami, długości 9 i szerokości 4 sążni. W przypadku budynków gospodarczych wiadomo tylko, że było ich 9. Wzmiankowano także, że na remont budynków paroch nie posiada żadnych funduszy, co może sugerować, że ich stan techniczny nie był zbyt dobry.

Duchowieństwo parafii

W badanym okresie dla parafii w Kłatwach ustalono nazwiska 13 duchownych. Niestety, dane dotyczące tych księży są niepełne i zupełnie przypadkowe.

Tabela 3. Duchowni cerkwi w Kłatwach

Lp.	Imię i nazwisko	Stanowisko	Wystąpienia w źródłach
1	Hryć	paroch	1616
2	Bazyli Giliński	paroch	12.12.1688, 5.06.1697
3	Atanazy	paroch	po 5.06.1697
4	Hrehory Leszczyński	paroch	1731, 3.05.1732
5	Piotr Leszczyński	wikary	1760
6	Symeon (Szymon) Unifantowicz	paroch	od 11.05.1762, 12.01.1799
7	Jan Borysiewicz	administrator	31.01.1811; 16.07.1811
8	Szymon Unifantowicz	paroch	1815, †10.06.1826
9	Antoni Unifantowicz	administrator	po 10.06.1826
		paroch	przed 10.09.1826, †10.09.1826
10	Jerzy Malczyński	administrator	1826
11	Ignacy Malczyński	administrator	od 31.12.1827 do 1829 r.
12	Michał Laurysiewicz	administrator	od 30.03.1828 do 1832 r.

⁶⁹ Ibidem, sygn. 159, k. 79v.; sygn. 160, k. 331; sygn. 161, k. 176v, 499.

⁷⁰ Ibidem, sygn. 166, k. 359v-360.

Lp.	Imię i nazwisko	Stanowisko	Wystąpienia w źródłach
13	Józef Sajkiewicz	administrator	od 30.06. 1832 do 11.10.1838
		paroch	od 29.09. 1838, zrezygnował 31.01/12.02.1858 r.
13	Wiktor Sajkiewicz	kooperator	od 18/30.11.1855
		administrator	od 12.02.1858
		paroch	od 4.05.1863

Źródła: AGAD, ASK, Dz. XVIII, sygn. 47, k. 51; APL, AmT, sygn. 3, s. 320; sygn. 4, s. 243; sygn. 38, s.481,483; APL, ChKGK, sygn. 1, s. 129; sygn. 2, s. 96; sygn. 44, s. 131; sygn. 100, k. 54; sygn. 110, s. 404-405; sygn. 146, s. 158, 177; sygn. 147, s. 13, 19, 85, 127.152, 245, 273, 323; sygn. 148, s. 26, 30, 69, 104, 153, 296; sygn. 150, s. 21, 81, 85, 134, 171, 173, 263, 275, 377; sygn. 151, s. 29, 205; sygn. 152, s. 26-27; sygn. 154, s. 66, 91, 495; sygn. 163, k. 173, 358; sygn. 169, k. 595v-596; sygn. 636, s. 99; sygn. 643, s. 97-98; sygn. 645, s. 1; sygn. 646, s. 27-28.

W latach siedemdziesiątych XIX wieku proboszcz w Kłątwach miał do pomocy причетника czyli osobę posługującą do mszy, która nie była kapłanem ani diakonem (czyli osobą posiadającą święcenia), mogła natomiast czytać *Pismo Święte*, śpiewać, sprzątać cerkiew, itd. Na stanowisko to od 1871 roku został mianowany dwudziestosiedmioletni Mikołaj Kozłowski⁷¹.

Wierni

Pierwszych danych o unitach w parafii Kłatwy dostarczają dopiero XVIII-wieczne protokoły wizytacji tej parafii. Niestety, w pierwszym z nich z 1731 roku tylko wspomniano, że wspólnotę wiernych stanowili unicy zamieszkujący wieś Kłatwy⁷². Kolejne 3 protokoły wizytacji, z lat 1760, 1775 i 1780 także nie podają dokładnej liczby wiernych i ograniczają się jedynie do przedstawienia liczby „sposobnych do spowiedzi”⁷³. Mając tego typu dane i chcąc oszacować ogólną liczbę wiernych, należy (za Cezarym Kukło) do uprawnionych do przyjmowania komunii św. doliczyć co najmniej 25% wiernych, które stanowiły dzieci młodsze⁷⁴. W związku z powyższym widząc, że w latach 1760, 1775 i 1780 sakramenty przyjmowało kolejno 70, 80 i 100 wiernych,

⁷¹ Ibidem, sygn. 170, k. 7; sygn. 168, k. 465-466.

⁷² Ibidem, sygn. 100, k. 54.

⁷³ Ibidem, sygn. 110, s. 404; sygn. 122, k. 253; sygn. 127, k. 181v.

⁷⁴ C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 74.

to po dodaniu do tych wartości jeszcze 25% „niekomunikujących”, to szacunkowa liczba parafian będzie wynosiła w kolejnych latach 87, 100 i 125 osób.

Tabela 4. Liczba wiernych parafii unickiej w Kłatwach w latach 1760-1875

Lata		1760	1775	1780	1811	1815	1816	1818	1819	1820	1828	1829	1832	1836
Liczba wiernych	ogółem	87	100	125	452	370	452	471	471	471	487	584	486	283
	do spowiedzi	70	80	100	327	-	327	-	-	-	-	-	-	-
Lata		1837	1838	1839	1840	1841	1846	1849	1850	1851	1852	1853	1854	1855
Liczba wiernych	ogółem	390	397	395	400	397	521	525	522	525	518	517	521	485
	do spowiedzi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Lata		1856	1857	1858	1859	1860	1862	1863	1864	1868	1870	1872	1875	
Liczba wiernych	ogółem	480	477	487	492	496	500	500	510	526	548	552	555	
	do spowiedzi	365	361	366	365	389	-	-	-	308	512	-	314	

Historia Kościoła

Źródło: APL, ChKGK, sygn. 110, s. 404; sygn. 122, k. 253; sygn. 127, k. 181v; sygn. 146, s. 177; sygn. 147, s. 40, 134; sygn. 148, s. 188, 249; sygn. 149, s. 233; sygn. 150, s. 176, 352; sygn. 151, s. 81, 164, 340, 540; sygn. 152, s. 26-27; sygn. 154, s. 112, 254, 470, 745; sygn. 155, k. 118, 219, 345; sygn. 156, k. 133, 284, 579, 693; sygn. 157, k. 229; sygn. 158, k. 130; sygn. 159, k. 92; sygn. 160, k. 40; sygn. 163, k. 91, 329, 431; sygn. 165, k. 61; sygn. 166, k. 34v-35, 326v-327; sygn. 169, k. 144, 595v-596; sygn. 170, k. 503v-504; sygn. 230, k. 2v, 24v-25.

Dane dotyczące liczby ludności w XIX wieku pochodzą ze spisów statystycznych i raportów periodycznych dziekanów. Informacje tam zawarte występują w dwóch formach. Pierwszy typ danych zawiera tylko ogólną liczbę wiernych, natomiast drugi określa także liczbę sposobnych do spowiedzi. Niestety, tak dokładne dane występują tylko w dziesięciu przypadkach. Na ich podstawie obliczono, że osoby mogące przystępować do sakramentów stanowiły od 56% do 78%, a średnia dla tych czterech lat kształtowała się na poziomie około 71,3% ogółu wiernych⁷⁵. Można więc domniemywać, że dla lat, dla których nie ma danych dotyczących ilości komunikujących, ich liczba wynosiła około 70% wszystkich wiernych. Należy także zaznaczyć, że dla lat 1868 i 1875 wskaźnik komunikujących do ogółu wiernych jest niższy

⁷⁵ Należy zaznaczyć, że podobny współczynnik dla parafii Łaszczów 62%, parafii Pieniany wyniósł 63,55%, parafii Grodysławice 65,35%, parafii w Łosińcu 72,6%, a parafii Żerniki 74,4%.

o ponad 10% niż w pozostałych latach. Należy zatem sądzić, że w tych latach urodziło się więcej dzieci, co odbiło się na strukturze wiernych. Większa liczba dzieci oznaczała, że ich udział w ogólnej liczbie parafian wzrastał, a tym samym odsetek dorosłych – mogących przystąpić do spowiedzi – zmniejszał się.

Jednym z najistotniejszych aspektów charakterystyki społeczności parafialnej pozostaje zagadnienie kształtowania się wierzeń i poziomu religijnego uświadomienia. Niestety, w przypadku parafii Kłątwy występuje niedostatek źródeł. Pierwsza tego typu (pośrednia) informacja pochodzi z 1760 roku i pozwala wnioskować, że niektórzy wierni nie znali podstaw wiary, skoro wizytator nakazał parochowi: „nieumiejącym przedniejszych artykułów wiary i katechizmu osobom ślubu nie dawać”⁷⁶. Dzięki wpisowi w aktach miasta Tyszowiec z 23 października 1769 roku wiadomo, że w Kłątwach funkcjonowało bractwo cerkiewne. Sprawa dotyczyła nieoddania długu przez zmarłego Jakima Bojczuka bractwu cerkiewnemu. Z dalszej części zapisu wydaje się, że dług ten był zabezpieczony na budynku stojącym na wale za cerkwią miejską, który być może następnie przekazał swojej siostrze Annie Jurkiewiczowej. Zapewne śmierć dłużnika spowodowała, że bracia cerkiewni zaczęli dochodzić swoich praw u starosty. W związku z tym zapewne ekonom starostwa tyszowieckiego, Wojciech Brzozowski, nakazał, żeby na poczet długu był zabrany wspomniany wyżej dom, którego wartość ławnicy tyszowieccy Mateusz Palijowski i Bazyli Starkiewicz oszacowali na 55 zł⁷⁷. Co prawda, nie wiadomo, czym zajmowało się bractwo w Kłątwach, można być pewnym, że podobnie jak w innych parafiach, jego członkowie trudnili się dostarczaniem świec na ołtarze, dbali o rozwój kultu, pogłębianie życia chrześcijańskiego swoich członków oraz prowadzili określoną działalność religijną bądź społeczną⁷⁸. Kolejnych danych o religijności unitów parafii kłátwowieckiej dostarcza *Wykaz obejmujący wiadomości, co do wykonania obowiązków religijnych*

⁷⁶ Ibidem, sygn. 110, s. 404.

⁷⁷ APL, AmT, sygn. 7, s. 159.

⁷⁸ Szerzej na temat bractw zob. W. Kołbuk, *Ustawy i statuty unickich bractw cerkiewnych*, [w:] R. Łużny (red.), *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, Kraków 1994, s. 329-336; D. Olszewski, *Kultura i życie religijne społeczeństwa polskiego w XIX wieku*, Lublin 2014, s. 165-176; J. Isajewicz, *Bractwa cerkiewne w diecezjach przemyskich obrządku wschodniego w XVI-XVIII wieku*, [w:] S. Stępień (red.), *Polska – Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, t. 3, Przemyśl 1996, s. 63-74; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003; K. Kuźmak, *Bractwa Matki Boskiej Wspomożycielki Chrześcijan na ziemiach polskich w XVIII stuleciu. Studium do dziejów kultu maryjnego i wspólnot chrześcijańskich w dawnej Polsce*, Rzym 1973.

i w ogóle stanu moralności parafian dekanatu tyszowieckiego w 1856 r.⁷⁹ Z analizy tego źródła wynika, że parafianie sumiennie wypełniali swoje religijne powinności, skoro sporządzający wykaz ks. Julian Stabniewicz, dziekan tyszowiecki, napisał: „Lud gorliwy, wszystkie obowiązki religijne wypełnia”. Podobnie sytuacja przedstawiała się w roku następnym, o czym świadczy adnotacja w wykazie: „Parafianie obowiązki religijne wypełniają należycie”⁸⁰. Zgoła inny obraz przedstawiają wykazy za lata 1858 i 1860⁸¹. Sporządzający je ks. Jan Ulanicki, dziekan tyszowiecki, w obydwu przypadkach zanotował:

W dekanacie dostrzegać się daje gwałcenie niedziel i świąt, w które lud parafialny w porze letniej zbiorem siana i zboża zwykł się zajmować. Środki moralne przebierane ze strony duchowieństwa nie są dobre, od tego go [parocha] odprowadziłem. Konieczne potrzebne są inne środki, które ze strony władz policyjnych skuteczniej mogły być użyte.

Niestety, przebadane źródła nie pozwalają na jasne określenie, dlaczego tak diametralnie różne opinie o parafianach tyszowieckich wydali obaj dziekani. Jedyne, co można domniemywać w tej sprawie, to różnice w ich osobowości i w indywidualnym poglądzie na sprawę „religijności” swoich owieczek.

Zakończenie

Parafia pw. Kuźmy i Damiana w Kłątwach prawie do końca XVIII stulecia była jednowioskową wspólnotą wiernych. Po I rozbiorze Polski parafia ta znalazły się w monarchii habsburskiej. W wyniku przeprowadzonej tam tzw. reformy józefińskiej, jako cerkiew filialna została do niej włączona parafia pw. Wniebowstąpienia Pańskiego w Mikulinie. W takiej organizacji parafia Kłąty przetrwała do 1875 roku, czyli momentu likwidacji unii na terenie byłego Królestwa Polskiego. W pierwszym okresie funkcjonowania w parafii była jedna cerkiew, a po włączeniu parafii w Mikulinie dwie, które były obsługiwane najczęściej przez jednego parocha. Dla badanego okresu ustalono 13 duszpasterzy. Plebania i zabudowania gospodarcze znajdowały się przy obydwu świątyniach. Głównym źródłem utrzymania duchownego były grunty położone przy cerkwiach, dziesięcina od parafian oraz opłaty *iura stolae*. Określenie liczby wiernych jest szczególnie trudne dla XVIII stulecia, kiedy to wizytatorzy nie badali szczegółowo tego zjawiska, kontentując się jedynie pobieżnymi wyliczeniami. Dla

⁷⁹ APL, ChKGK, sygn. 157, k. 229.

⁸⁰ Ibidem, sygn. 158, k. 130.

⁸¹ Ibidem, sygn. 160, k. 92; sygn. 161, k. 144.

opisanego czasu ustalono, że parafia obejmowała swoim zasięgiem od 87 do 555 wiernych.

Słowa kluczowe: parafia, cerkiew, uposażenie, paroch, unici, utensylia.

Bibliografia:

Archiwalia

1. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zespół:
2. Archiwum Skarbu Koronnego, sygn. 36, 37, 47, 51
3. Archiwum Państwowe w Lublinie, zespół:
4. Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 1, 2, 44, 100, 110, 122, 127, 139, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 230, 602, 604, 643, 645, 646
5. Księgi Grodzkie Grabowieckie, sygn. 93, 122, 245
6. Akta miasta Tyszowce, sygn. 3, 4, 7, 38
7. Центральний Державний Історичний Архів України у Львові, zespół:
8. фонд (ф)1, опус (он.) 1, спрба (сп.) 596, 598,
9. фонд 2, опус. 1, спрба 203, 215

Źródła drukowane

1. *Matricularum Regni Summaria*, t. II, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1905.
2. *Źródła dziejowe*, t. XVIII, część I, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VII, część I, *Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1902.
3. *Žerela do istoriji Ukrainy-Rusy*, t. VII, oprac. M. Gruszewskij, Lviv 1900.

Opracowania

1. Bieńkowski L., *Diecezja prawosławna*, [w:] R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz (red.), *Encyklopedia katolicka*, Lublin 1988, t. 3.
2. Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1970.
3. Ciołko D., *Latynizacja Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej po synodzie zamojskim*, Białystok 2014.
4. Dudziak J., *Dziesięcina*, [w:] R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, E. Gryglewicz (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. IV, Lublin 1985.
5. Frykowski J. A., Niedźwiedź E., Niedźwiedź J., *Dzieje miejscowości gminy Tyszowce powiat tomaszowski*, Tyszowce – Zamość 2008.
6. Frykowski J., *Niegrodowe starostwo tyszowieckie w latach 1519-1768. Studium społeczno-gospodarcze*, Tomaszów Lubelski 2009.
7. Frykowski J. A., *Parafia unicka w Rachaniach do 1811 roku*, „Annales UMCS”, vol. LXVII, nr 2 (2012).
8. Frykowski J. A., *Parafie prawosławne i unickie w Tyszowcach XVI-XVIII wieku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, nr 10 (2012).
9. Frykowski J. A., *Z dziejów Diecezji Unickiej w Chełmie. Parafia unicka w Łaszczerowie do 1863 r.*, „Rocznik Chełmski”, t. 17 (2013).

10. Frykowski J. A., *Dzieje parafii unickiej w Pienianach*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, nr 12 (2014).
11. Gil A., *Prawosławna Eparchia Chełmska do 1596 r.*, Lublin-Chełm, 1999.
12. Gil A., *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku*, [w:] S. Stępień (red.), *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, Przemyśl 2000.
13. Gil A., *Chełmska diecezja unicka 1596-1810. Dzieje i organizacja. Studia i materiały z dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, Lublin 2005.
14. Gil A., Skoczyła I., *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458-1795*, Lublin-Lwów 2014.
15. Gloger Z., *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1903.
16. Gloger Z., *Encyklopedia staropolska*, t. 2, Warszawa 1985.
17. Ihnatowicz I., *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, cz. 1, Warszawa 1967.
18. Isajewicz J., *Bractwa cerkiewne w diecezjach przemyskich obrządku wschodniego w XVI-XVIII wieku*, [w:] S. Stępień (red.), *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 3, Przemyśl 1996.
19. Kamler M., *Folwark*, [w:] A. Mączak (red.), *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do roku 1945*, Warszawa 1981.
20. Karbownik M., *Ofiary iura stolae na ziemiach polskich w latach 1285-1918*, Lublin 1995.
21. Karbownik H., *Opodatkowanie duchowieństwa i dóbr kościelnych na ziemiach polskich w okresie zaborów 1772-1918*, Lublin 1998.
22. Kołbuk W., *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*, Lublin 1992.
23. Kołbuk W., *Ustawy i statuty unickich bractw cerkiewnych*, [w:] R. Łużny (red.), *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, Kraków 1994.
24. Kukło C., *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009.
25. Kuźmak K., *Bractwa Matki Boskiej Wspomożycielki Chrześcijan na ziemiach polskich w XVIII stuleciu. Studium do dziejów kultu maryjnego i wspólnot chrześcijańskich w dawnej Polsce*, Rzym 1973.
26. Markunas A., Uczitiel T., *Popularny słownik sakralizmów polskich i ukraińskich*, Poznań 2000.
27. Mazuryk J., Panyszko S., Ostapiuk O., *Badania archeologiczne latopisiwego Uhrowieska*, „Archiwum Polski Środkowowschodniej”, nr 3 (1998).
28. Mironowicz A., *Struktura organizacyjna Kościoła prawosławnego w Polsce w X-XVIII wieku*, [w:] L. Adamczuk, A. Mironowicz (red.), *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, Warszawa 1993.
29. Mironowicz A., *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003.
30. Narbutt O., *Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich. Zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego*, Warszawa 1979.
31. Olszewski D., *Kultura i życie religijne społeczeństwa polskiego w XIX wieku*, Lublin 2014.

32. Osadczy W., *Kościół i Cerkiew na wspólnej drodze. Concordia 1863. Z dziejów porozumienia między obrządkiem greckokatolickim a łacińskim w Galicji Wschodniej*, Lublin 1999.
33. Pańczuk B., *Księgi liturgiczne*, [w:] A. Szostek, E. Ziemann, R. Sawa, K. Gózdź, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski (red.), *Encyklopedia katolicka*, Lublin 2004, t. X.
34. Poppe A., *Kościół i państwo na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968.
35. Russocki S., *Podymne*, [w:] A. Mączak (red.), *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, t. 2, Warszawa 1981.
36. Seniuk B. M., *Osiemnastowieczna terminologia z zakresu architektury i sztuki cerkiewnej oraz organizacji Kościoła wschodniego. Materiały do słownika na podstawie protokołów wizytacyjnych Eparchii Włodzimierskiej*, [w:] S. Stępień (red.), *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, Przemyśl 2000.
37. Smykowska E., *Liturgia prawosławna. Mały słownik*, Warszawa 2004.
38. Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2005.
39. Turnau I., *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Warszawa 1999.
40. Zajda A., *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 r.)*, Warszawa – Kraków 1979.
41. Ziółek E. M., *Między tronem a ołtarzem. Kościół i państwo w Księstwie Warszawskim*, Lublin 2012.
42. Слободян В., *Церкви Холмської єпархії*, Львів 2005.